

הכתובות של המטבעות העבריים מימי הבית השני – הערות לשוניות

גד בן-עמי צרפתי

0. מברא

בארבעה פרקים בימי הבית השני ומיד אחריהם הוטבעו ביהודה מטבעות הנושאים כתובות עבריות (לעיתים רחוקות – ארמיות); בתקופה הפרסית ובראשית התקופה ההלניסטית; בימי השלטון של כמה מן המלכים החשמונאים (130 [?] – 37 לפני הספירה); בימי המלחמה נגד הרומאים (66–70 לספירה); בימי מרד בריכוכבא (132–136 לספירה). מגמת השורות שלפנינו לעמוד על נקודות לשוניות אחדות שבכתובות של המטבעות האלה. החומר אינו רב כי הכתובות קצרות ואף חוזרות על עצמן, לכן אין לצפות לחידושים מרעישים, ואף-על-פי-כן גם עדות מועטה זו מעניינת, שכן היא שופכת אור על תקופת המעבר שבין לשון המקרא ללשון מאוחרת יותר, אשר ממנה עתידה להתפתח לשון חכמים – תקופה שידיעותינו עליה אינן מרובות.

המטבעות נכללו בשני מחקרים של יעקב משורר: אחד משנת 1966 – 'מטבעות היהודים בימי הבית השני', ואחד, מקיף ומפורט יותר, משנת 1982 – 'Ancient Jewish Coinage'. סמכנו לחלוטין על מחקרים אלו, בעיקר על המאוחר שבהם, באשר לתיאור המטבעות, תיארוכם, ייחוסם לרשויות המנפיקות ובפרט למלכי בית-חשמונאי השונים; גם באשר לנוסח הכתובות קיבלנו את התעתיקים של משורר, ולא עסקנו בפיענוח חדש. על היקף המדגם שבמחקר כך מעיד המחבר עצמו (משורר[1982], א, עמ' 9–11):

In this work I have made use of material from all the important collections of Jewish coins throughout the world. Except for one or two collections behind the Iron Curtain, I have been permitted to examine all the major collections of Jewish coins, both public and private.

...Not only have all the types of Jewish Coins been included, but an effort has also been made to cite as many variants as possible... . However, not all variants known

have been represented... . I do nonetheless feel that the correct proportion between the types and variants that exist has been maintained in a manner that reflects the most conspicuous features of Jewish numismatics.

1. 'הכהן הגדול', 'כהן גדול'

אחד הקווים האופייניים ללשון חכמים הוא שצירופים מסוימים באים במצב יידוע מאובן – או לעולם מיודעים או לעולם בלתי מיודעים. לשם הדגמה נציין כמה צירופים הבאים במשנה לעולם בלתי מיודעים (לפי הקונקורדנציה של קוסובסקי): כהן גדול (89 פעמים); כהן הדיוט (17 פעמים); מעשר ראשון (22 פעמים); מעשר שני (112 פעמים); יום טוב (125 פעמים); נטע רבעי (6 פעמים). לעולם לא נמצא במשנה 'הכהן הגדול', 'הכהן ההדיוט' וכו', גם בהקשרים שהסמנטיקה או התחביר מבקשים יידוע. בדיקה בקונקורדנציה של האקדמיה ללשון העברית (להלן: חול"מ) מראה, שהביטוי 'כהן גדול' בא כ־260 פעם בחיבורי חז"ל – ואילו 'הכהן הגדול' אינו נמצא אפילו פעם אחת – הוא בא פעם במגילת הנחושת (טור 6 שורה 14 – טור 7, שורה 1).¹ בכתב־יד אסמאני 66 של תורת כהנים אנו מוצאים פעם אחת 'הכהן גדול' (מהדורת פינקלשטיין, עמ' קכב = מהדורת ווייס, כו ע"ג ושם: 'כהן גדול' כרגיל). המוזר הוא, שבכתב־היד הזה הסופר כתב 'כהן גדול', ואחר כך הוא עצמו, או יד אחרת, הוסיף את ה"א הידיעה. אף-על-פי שבין האפשרויות השונות של יידוע צירוף שם עם תואר או תמורה, זוהי הנדירה ביותר בלשון חז"ל, והורגשה כתת־תקנית, כך שבדרך כלל תוקנה בכתב־היד על-ידי תוספת ה"א למתאר או מחיקת ה"א מן המתואר,² כאן התיקון היה בכיוון הפוך!

גם כאשר התואר 'כהן גדול' בא כתמורה לשם-עצם פרטי, הוא בחיבורי חז"ל בלתי מיודע, בניגוד לכלל הרגיל של התחביר המקראי. הדורש שוויון היידוע בין מתואר למתאר. די אם נשווה מקרים אלו (אלה הן כל ההיקריות):
במקרא:
חלקיהו הכהן הגדול – מל"ב כב, ד, ח: כג, ד; דה"ב לד, ט.

1 במגילת המקדש בא כמה פעמים 'הכהן הגדול', ואילו במגילת מלחמת בני אור בבני חושך בא 'כהן הראש', הנמצא שבע פעמים במקרא, ארבע מהן בדברי הימים וחתת בעזרא.

2 ראה צרפתי (תש"ן), עמ' 158.

יהושע בן יהוצדק הכהן הגדול - חגי א, א, יב, יד; ב, ב; זכ' ג, א, ח; ו, יא.
 אלישיב הכהן הגדול - נחמ' ג, א, כ.
 יוידע בן אלישיב הכהן הגדול - נחמ' יג, כח.

בלשון חכמים (לפי חול"מ):

יוחנן כהן גדול - מעשר־שני ה, טו; סוטה ט, י; ידיים ד, ו; תוספתא סוטה יג, ב.
 יהוידע כהן גדול - שקלים ו, ו.
 יהוידע [ה]כהן גדול - ספרא, חובה, יב, ב (כז ע"ג).
 אהרן כהן גדול - ספרא, צו, ב, א (ל ע"ד); שם, אמור, יג, ב (קד ע"ג); ספרי במדבר, פס' פב (עמ' 79).

מטבעות החשמונאים מגלים בעניין זה מצב מעניין. מלכי בית חשמונאי נשאו את התואר 'כהן גדול', ותואר זה נכתב על מטבעותיהם: באשר ליידוע, נתונות ארבע אפשרויות, וזו חלוקתן (על פירוט נוסף - ראה נספח):

סך הכול	כהן גדול IV	כהן הגדל III	הכהן גדול II	הכהן הגדל I	
116	31	2	14	69	יהונתן/אלכסנדר ינאי (103-76)
99.8%	26.7	1.7%	12.0%	59.4%	
23	16	-	-	7	יהודה אריסטובולוס (67-63)
99.9%	69.5%	0%	0%	30.4%	
216	8	-	9	199	יהוחנן הורקנוס ב' (63-40)
100.9%	3.7%	0%	4.1%	93.1%	
8	5	-	3	-	מתתיהו אנטיגונוס (40-37)
100.0%	62.5%	0%	37.5%	0%	
363	60	2	26	275	סך הכול
99.5%	16%	0.5%	7%	76%	באחוזים (בקירוב)

בלוח זה לא נמנו אלא המטבעות שבהם הביטויים הגדונים (הכהן הגדל, כהן גדל, וכו') באים בשלמות וללא שיבושים. אולם אם נוסיף גם את המטבעות שבהם הביטויים האלה אינם שלמים, אך אפשר לשערם, התוצאות לא יהיו שונות בהרבה, ואלה הם:

כהן הגדל	הכהן גדל	כהן הגדל	כהן גדל	סך הכול
333	39	3	72	
74%	9%	0.7%	16%	אחוזים (בקירוב)

אנו רואים אפוא, כי מספר ההיקריות הגדול ביותר הוא על-פי המצוי במקרא, 'הכהן הגדל' - כשלושה רבעים מסך הכול; שני לו, כרבע ממנו, מספר ההיקריות לפי הצורה המשנאית, 'כהן גדל'. חלוקה זו משקפת יפה את תקופת המעבר בין הצורה המיודעת, המופיעה במקרא ללא יוצאים מן הכלל, לצורה הלא-מיודעת של לשון-חכמים, ההולכת וכובשת את מקומה. זוהי עדות לתהליך הזה, שלא ידענו עד כה כמותה.

מפתיע במקצת היחס המספרי בין 'הכהן גדל' ל'כהן הגדל', שהוא של 13 ל-1. במדגם שנלקח מן המשנה על אודות היידוע של מתואר ומתאר מצאנו יחס הפוך, 1 ל-3.³ אפשר להבין את התופעה אם נשים לב, שהמבנה 'דבר הגדול' נעשה השכיח ביותר בלשון-חכמים (באותו מדגם יחסו למבנה 'הדבר הגדול' הוא של 10 ל-9), ואילו המבנה 'הדבר גדול' נחשב ברובד זה לתת-תקני; אולם במקרה של הביטוי 'כהן גדול' השם והתואר התלכדו עד להיווצרות שם-עצם אחד, אשר היידוע יבוא לפניו. זוהי תופעה של לשון הדיבור, המצויה גם בעברית הישראלית: 'העובדת סוציאלית', 'הבן יקר'.⁴ חז"ל נשמרו בדרך כלל מצורה עממית זו, ואילו מעצבי המטבעות לא נמנעו ממנה.

משורר דן רק בדרך אגב בשינויים האלה שביידוע ומסתפק בהערה: 'לדעתנו אין לשינוי זה (בין 'הכהן הגדל' ל'כהן גדל' - ג"צ) משמעות היסטורית. תארים אלו שימשו בערבוביה בספרות העתיקה.⁵ בשים לב, שהשנים שנטבעו בהן המטבעות האלה, המאות השנייה והראשונה לפני הספירה, נתונות בתקופת המעבר בין הצורה המקראית המיודעת לצורה המאוחרת הבלתי מיודעת, נוכל לטעון, ששתי הצורות באות במטבעות או מפני ששתיהן שימשו בערבוביה, כדעתו של משורר, או מפני

3 ראה שם, עמ' 165.

4 ראה אגמון-פרוכטמן, עמ' 16.

5 משורר (1982), א, עמ' 84.

שהמבנה המשנאי כבר היה המבנה הרגיל, ומעצבי המטבעות, שהשתדלו אמנם לשמור על הצורה המקראית, לא תמיד הקפידו ולא תמיד הצליחו בכך, ולעתים נשתרבה מלשון הדיבור הצורה 'הכהן גדול'.

כאמור, הטבלה שערכנו למעלה מבוססת על מחקריו של משורר. הוא סבור שהמטבעות הנושאים את השם יהוחנן הוטבעו על ידי יוחנן הורקנוס השני, שמלך בשנים 63-40 לפני הספירה. אולם לאחרונה התגלו ממצאים המאמתים את הטענה הנגדית, כלומר, שמטבעות אלו הוטבעו על ידי יוחנן הורקנוס הראשון, שמלך בשנים 130-104 לפני הספירה (ראה טלשיר, והביבליוגראפיה הרשומה אצלו), וגם משורר נראה כנוטה לקבל דעה זו.⁶ אם אמנם המטבעות שטבוע בהן השם יהוחנן שייכות ליהוחנן הראשון, יש להקדים אותם לאלה של המלכים האחרים, ויש להחליף את הטבלה שבפנים בטבלה זו:

	כהן הגדל	הכהן גדל	כהן הגדל	כהן גדל	סך הכול
	I	II	III	IV	
יהוחנן הורקנוס א'	199	9	-	8	216
(130-104)	93.1%	4.1%	0%	3.7%	100.9%
יהונתן/אלכסנדר	69	14	2	31	116
ינאי (103-76)	59.4%	12.0%	1.7%	26.7%	99.8%
יהודה אריסטובולוס	7	-	-	16	23
(67-63)	30.4%	0%	0%	69.5%	99.9%
מתתיה אנטיגונוס	-	3	-	5	8
(40-37)	0%	37.5%	0%	62.5%	100.0%
סך הכול	275	26	2	60	363
באחוזים (בקירוב)	76%	7%	0.5%	16%	99.5%

6 ראה משורר (1989), עמ' 71, 87.

עכשיו מתקבל סדר יורד בכמות המטבעות הנושאים את הצורה המקראית 'הכהן הגדל' וסדר עולה של אלה הנושאים את הצורה המשנאית 'כהן גדל'. אולם אפשר שהמטבעות על שם יהוחנן מתחלקים בין הראשון לשני.

יש להעיר עוד על כתיב המלה '(ה)גדל'. מתוך המטבעות שנבדקו על ידי משורר - למעלה מ-500 - המלה הזאת באה ברוב גדול בלי וי"ו; הכתיב מלא וי"ו נמצא בכ-40 מטבעות של יהונתן, הוא אלכסנדר ינאי. (קבוצה F), ובכ-30 מטבעות של יהודה אריסטובולוס (קבוצה J). אם נרצה לייחס את התופעה לחיקוי הכתיב החסר המקראי או הארכאי, נצטרך לומר שהמחקים הגדילו לעשות מן המקרא עצמו, שבו המלה כמעט תמיד בכתיב מלא: מתוך כ-300 היקריות של '(ה)גדול' רק ב-23 מהן הכתיב הוא חסר - אולם 20 מהן כאשר המלה מידועת, ושלוש מתוכן בצירוף 'הכהן הגדל' (במדבר, לה, כה; לה, כח [2x]). אפשר שחוסר המקום הפנוי במטבע לכתובת הניע את המעצב לחסוך אות אחת כאשר ניתן לו. אין צורך לומר שהכתיב של המלה 'כהן' במטבעות הוא לעולם חסר וי"ו, כמקרא ובמשנה.

2. 'ירושלים הקדושה' / 'ירושלם קדושה'

כמה ממטבעות הכסף שערכם שקל או חצי שקל, שנטבעו בזמן המלחמה הראשונה נגד הרומאים, בשנים 66-70 לספירה, נושאים את הכתובת 'ירושלים הקדושה'. אלא שחל שינוי בנוסח הכתובת בין המטבעות שנטבעו בשנה הראשונה לאלה שנטבעו מן השנה השנייה עד החמישית. במטבעות של שנה א' כתוב 'ירושלם קדושה'⁷ (1-7) ואילו במטבעות של השנים ב' עד ה' כתוב 'ירושלים הקדושה';⁸ שלושה שינויים בשתי מילים! במטבעות של השנה הראשונה לא נכתבו: (1) היו"ד השנייה בשם העיר 'ירושלים'; (2) ה"א הידיעה בתואר 'הקדושה'; (3) אם הקריאה וי"ו באותה מלה, וכל אלה נמצאים במטבעות של השנים ב'-ה'.

אשר ל-(1) ול-(3), אפשר לתלות את חוסר היו"ד והוי"ו במגמה לארכאיזציה, כלומר בחזרה לכתיב המקראי. במקרא, כידוע, מופיע השם ירושלים 644 פעמים, ותמיד בלי היו"ד השנייה (פרט לחמישה מקומות). גם בחיבורי חז"ל נכתב השם הזה חסר, ואילו בכתיבי ים-המלח בדרך כלל 'ירושלים' (על-פי חול"מ). נראה שהכתיב החסר שבמטבעות כאן אינו נמשך רק אחרי הכתיב המקראי אלא גם אחרי ההיגוי

7 ראה משורר (1982), ב, עמ' 259-260, מס' 1-7.

8 רקאה שם, עמ' 260-263, מס' 8-10, 18-19a, 23-25, 31, 31a.

הרווח, אלא שהכתיב ביו"ד וההיגוי בדיפתונג היו נחשבים כמשקפים את הצורה 'הנכונה'⁹.

'קדוש' בא במקרא מלא וי"ו, פרט למקרים ספורים, אבל צורת הרבים "קדושים" נכתבה חסר 19 פעמים מתוך 24, ונראה שלפי זה נכתבה במטבעות של השנה הראשונה צורת הנקבה 'קדשה' חסרה וי"ו (צורה זו עצמה אינה במקרא). בכלל ניכרת במטבעות הנטייה לכתיב חסר: כבר הערנו שבצירוף '(ה)כהן (ה)גדול' המלה 'גדול' נכתבת במטבעות כמעט תמיד חסר וי"ו, אף-על-פי שבמקרא הכתיב החסר הזה נדיר. אשר לצירוף 'ירושלם קדשה' בלוואי לא מיודע לשם עצם מיודע, ברור שהוא עומד בניגוד לכללי הדקדוק, הן של לשון המקרא הן של לשון חז"ל, ואין כאן דרך לנמק חריג זה כפי שנימקנו את 'יהונתן כהן גדול'. משורר הרגיש בקושי: הביטוי הלא מיודע, הוא תרגם אותו במקום אחד (משורר [1982], ב, עמ' 100) Holy Jerusalem ובמקום אחר (שם, עמ' 260) Jerusalem is holy, ואת הביטוי המיודע הוא תרגם (שם, עמ' 109, 260) Jerusalem the Holy. אולם בזה הוא לא פתר את הבעיה. הלשון האנגלית סובלת את שתי הדרכים, עם התווית המיידעת ובלעדיה, אך לא כן העברית, הדורשת מתאר מיודע למתואר מיודע. ואשר להפיכת צירוף שמני למשפט ('ירושלם קדשה = Jerusalem is holy), בזה הצלנו את הדקדוק, אך יצרנו ביטוי שאין לו אח ורע במטבעות אחרים.

נראה לי שהפתרון במקום אחר, משורר (שם, עמ' 104) מציין, שהמטבעות האלה נטבעו כתחליף לשקלים של צור שהיו בשוק לפניהם, ועל שקלי צור היה כתוב Tyroy hieras kai asyloy = 'של צור קדושה ומקלט', בלי תווית מיידעת לפני התואר hieras, בהתאם למקובל בלשון היוונית, שבה התואר של שם עצם פרטי עשוי לבוא בלתי מיודע. משורר כתב (שם): "The similarity between the expression "of Holy Tyre" (Tyroy hieras) and the Hebrew inscription depicted on the Jewish shekels "Holy Jerusalem" cannot be ignored'. עתה נראה, שטובעי המטבעות הללו הלכו אחרי היוונית על כל פרטיה, ועל כן כתבו את התואר 'קדשה' בלי יידוע. (בדיוק כך נוהגים בעברית הישראלית כאשר אומרים 'פרופסור לוי' על דרך Professor Smith, במקום 'הפרופסור לוי' התקין לפי המקורות).

חריג דומה, שם עצם פרטי המלווה בלוואי לא מיודע, נמצא בטביעת חותם שפרסם אביגד, ושכתוב בה: 'יהונתן מלך' (הוא אלכסנדר ינאי). גם כאן 'יהונתן מלך' ללא יידוע של התמורה, על דרך היוונית Alexandroy Basileos המופיע בנוסח היווני

על גבי המטבעות של אותו מלך (ראה משורר [1982], א, עמ' 118 ואילך). הנוסח העברי של מטבעותיו הוא תקין: 'המלך יהונתן' (משורר, שם). משורר (שם, עמ' 78) הביא את הבולה של אביגד, והציע להוסיף את ה"א הידיעה שאולי נשרה מחמת פגם שבבולה, וכן תיעתק: [ה?]מלך יהונתן.¹⁰ אולם אביגד חזר על תיאור הבולה הזאת במאמר מאוחר יותר^{10*} וכתב: 'The second nun in the first word, just below the tree, is broken away, but its lower stroke is preserved, touching the following mem. Thus the word "king" lacks the article he.'

הנוסח 'ירושלם קדשה' מראה אפוא מצד אחד שאיפה ללשון גבוהה המתבטאת בכתיב המקראי החסר (ירושלם, קדשה) ללא צורך, ומצד שני שיבוש באחד מכללי העברית היסודיים המתבטא בחוסר היידוע הדרוש. (תופעות מנוגדות כאלה באות יחדיו בהרבה ביטויים של העברית הישראלית!)

כל זה תוקן במטבעות של השנים שלאחר מכן, הנושאים את הכתובת 'ירושלים הקדושה' (כאילו מישהו כתב מכתב בנידון לעיתונות או למטבעה הממלכתית).

היה עולה על הדעת לראות בשני הנוסחים - הנוסח החסר 'ירושלם קדשה' והנוסח המלא 'ירושלים הקדושה' - שינוי מדעת, ולתרגם עם משורר את הראשון *Jerusalem is holy* ואת השני *Jerusalem the Holy*: בשנה הראשונה לכיבוש קראו בנאוה 'ירושלים היא קדושה', ובשנים האחרות הסתפקו בציון שם העיר בסגנון המקובל 'ירושלים הקדושה'. סמך לזה יכולה להיות העובדה שהחומר שבאוסף של משורר מצביע על הפרדה גמורה בין עשר המטבעות של השנה הראשונה, הנושאים את הנוסח ה'חסר', לבין שלושה עשר המטבעות שמן השנה השנייה עד החמישית, הנושאים את הנוסח ה'מלא': הפרדה כה ברורה מתאימה יותר לשינוי מכון מאשר לתיקון לשוני. אך פירוש זה אינו נראה משתי סיבות. האחת, שאין מוצאים פסוק שלם בשום מטבע, כפי שכבר אמרנו, אלא שם העיר ותוארה, או שם השליט ותוארו, או ציון השנה, או ציון המטבע, או צירוף אחר, שמכל מקום אינו מגיע לכדי לפסוק שלם, שיש בו נושא ונשוא, כך: 'חרות ציון', 'לגאלת ציון', 'לגאלת ישראל', 'לחרות ישראל', 'שנת אחת לגאלת ישראל'. הסיבה השנייה היא, שלתוספת היידוע מתלויים שינויי כתיב מן הכתיב החסר הנחשב לארכאי לכתיב המלא הרגיל בתקופה, ושינויי כתיב

10 לפי סידור המלים בבולה אפשר להקדים את זו או את זו, וראה שלשיר.

Nahman Avigad, "Two Bullae of Jonathan, King and High Priest". apud: 10* Hillel Geva (ed.), *Ancient Jerusalem Revealed*, Jerusalem 1944, pp. 257-259

אלו, אין כל טעם לקשור אותם דווקא במעבר מן השנה הראשונה לשנים שלאחריה.¹¹

3. 'רבע' / 'רביע'

לשון המקרא מביעה את המספרים החלקיים על-ידי צורת הנקבה של המספרים הסודרים: 'שלישית' (לעתים רחוקות: 'שלישיה'), 'רביעית', 'חמישית', וכן הלאה.¹² על יד אלה משמשים בתפקיד זה גם כמה משקלים אחרים, כגון 'רבע', 'רובע', 'חומש', 'עישרון'.

לשון חכמים יצרה סדרת מספרים חלקיים במשקל 'קטיל' (קטיל או קטיל - לפי הנוסחאות); המלים של סדרה זו לא כולן נשתמרו בכתב-היד ובדפוסים מחמת נדירותן, והוחלפו במשקלים אחרים. סגל (עמ' 102) מביא רק 'שליש', 'רביע', ו'שמין'. והנה דוגמות למצוי בתחום זה בלשון חז"ל:

שליש - פאה ה, ה, ועוד הרבה - ושם זה בא אולי כבר בישעה ו, ג.

רביע - שם, ועוד הרבה.

חמש - מעשר-שני ד, ג; כתובות ו, ג - כך במשנה עם פירוש הרמב"ם, קופנהגן תשט"ז-תשכ"ו.¹³

שביע - משנת המידות ה, ג.

שמין - ירוש' קידושין פ"א ה"א, נח ע"ד.¹⁴

תשיע - תוספתא דמאי ח, יז, דפוס ראשון (ויניציאה רפ"א).¹⁵

חז"ל נהגו גם משקלים אחרים כגון 'חומש', 'שתות' ו'עישור', והשתמשו בהם לציון יחידות משנה של מידות מסוימות: 'שלישית' / רביעית ההין, 'רביעית' / שמינית הלוג, 'רביעית הדינר', 'עשירית האיפה', 'רובע' / תומן הקב; יש ביטויים

11 בעניין זה ובענין הנדון בסעיף התוכף שוחחתי שיחה מועילה עם חברי פרופ' אהרן דותן ונעים לי להודות לו על כך.

12 W. Gesenius - E. Kautzsch - A.E. Cowley, *Gesenius' Hebrew Grammar*, Oxford 1910, §98b; P. Joüon, *Grammaire de l'hébreu biblique*, Rome 1923, §101b.

13 במעשר-שני ד, ג המלה מנוקדת חֲמִישׁ, ובפירוש נמצא 'חומש'; בכתובות המלה אינה מנוקדת, ובפירושו: 'חֲמִישׁ'; בכ"י קופמן נמצא כאן 'חמש' ובין השיטין וי"ו חלומה בין חית' למ"ם. ראה תלמה צורבל, לשון המשנה באוטוגראף פירוש המשנה לרמב"ם (דיסטריציה), ירושלים תשמ"ו, עמ' 24 (תודתי לדי"ר עמוס דורי על הפנייתי לחיבור זה).

14 והשווה רמב"ם, משנה תורה (דפוס רומא), הלכות קידוש החודש פ"ו ה"ב.

15 ראה במהדורת ליברמן בח"ג על אתר (עמ' 104) וראה עוד אבינרי, בערכו.

שלמים בציון יחידת היסוד, ויש ביטויים מקוצרים בלי ציון זה: 'שמינית' הוא 'שמינית הלוג', 'רובע' הוא 'רובע הקב'.¹⁶

והנה שתי הצורות, המקראית והמשנאית, נמצאות במטבעות של המלחמה הראשונה ברומאים: יש לנו מטבעות של כסף בציון 'רבע השקל' מן השנה הראשונה והשנה הרביעית למלחמה,¹⁷ לעומת מטבעות של ברונזה בציון 'רביע' מן השנה הרביעית.¹⁸ משורר (1982), א, עמ' 115) סבור, שהמטבע של רביע הוא חלק של יחידת כסף שלא צוינה, והוא תוצאה של מחסור בכסף באותה שנה.

אם לא נניח ש'רביע' הוא כאן צורה מקוצרת של 'רביעית' (כהצעתו, בעל פה, של פרופ' אהרן דותן), דבר שאינו נראה מכמה סיבות, הרי לפנינו שתי הצורות, המקראית 'רבע' והמשנאית 'רביע' זו ליד זו, כיאה לתקופת מעבר בלשון.

נספח: התואר 'הכהן הגדול' במטבעות החשמונאים

במטבעות של המלכים החשמונאים מופיעה הכתובת 'פלוני הכהן הגדול וחרב היהודים', המחולקת בארבע או בחמש שורות. כתובת זו שונה ממטבע למטבע בכמה פרטים, כגון יידוע, כתיב, קיצור המלים, דילוגים ותוספות. משורר העמיד את הפרק הזה¹⁹ על יסוד הניתוח המפורט של כ-500 מטבעות, הנבחרות מתוך אלה שמצבם מצוין באשר להטבעה ולהשתמרות, עד כמה שהדבר ניתן, אך בדק רבבות מטבעות נוספים; את החלוקה לקבוצות קבע לפי תוכן הכתובות ותכונותיהן הפאליאוגראפיות (שם [הערה 17], עמ' 48, 49). אנו בדקנו רק את הביטוי '(ה)כהן (ה)גדל' לפי התעתיקים של משורר (שם, עמ' 123-159) ולפי חלוקת המטבעות לקבוצות שהוא נהג בה. קיבלנו את הטבלה הזאת:²⁰

16 ראה צרפתי (תשכ"ט), עמ' 20-21.

17 משורר (1982), א, עמ' 260, מס' 7; עמ' 262, מס' 26.

18 שם, עמ' 262, מס' 29, 29a, ב29.

19 שם, מעמ' 35 עד סוף הכרך.

20 האותיות הלטיניות מציינות את קבוצות המטבעות השונות לפי החלוקה של משורר. לא מנינו אלא ביטויים שלמים ובלתי משוברים, והוספנו בסוגריים את מספר המטבעות שבהם הביטוי אינו שלם אך אפשר לשער בהם את כוונת הכותב, אולם לא התחשבנו בו בסיכומים.

המטבעות העבריים מימי הבית השני

נוסח משובש לקוי או חסר	סך הכול	בחוטר יידוע כהן גדול IV	ביידוע חלקי		כהן הגדול III	כהן הגדול II	ביידוע שלם		כהן הגדול I		
			כהן גדול	כהן גדול			כהן גדול	כהן גדול			
5	49	-	1	-	(5) 48	E	יהונתן				
34	11	(5) 1	-	(5) -	(20) 10	F	= אלכסנדר				
2	22	22	-	-	-	G	ינאי				
21	23	(2) 8	(1) 1	(2) 14	-	H					
4	11	-	-	-	(1) 11	I					
116	31	2	14	69							
4	23	(3) 16	-	-	7	J	יהודה				
23	16	-	-	7			אריסטובולוס				
16	14	-	-	(2) 6	(1) 8	K	יהוחנן				
39	14	(1) -	-	(4) 3	(21) 11	L	הורקנוס				
1	24	7	-	-	(1) 17	M	השני				
2	66	-	-	-	(1) 66	N					
2	4	-	-	-	(2) 4	O					
1	22	-	-	-	(1) 22	P					
2	1	-	-	-	(1) 1	Q					
5	71	1	-	-	(2) 70	S					
216	8	-	9	199							
8	5	2	-	3	-	U	מתתיה				
7	2	(1) 2	-	-	(2) -	V	אנטיגונוס				
2	1	1	-	-	-	Z					
8	5	-	3	-							
155	363	60	26	275			סך הכול				
99.5%	16%	0.5	7%	76%			באחוזים (בקירוב)				

מן הטבלה הזאת קיבלנו את הטבלה המקוצרת הניתנת בגוף המאמר. ערכנו טבלה מקוצרת שנייה, המכניסה בחשבון גם את המספרים שבסוגריים (הביטוי אינו שלם אך אפשר לשער את כוונת הכותב), וקיבלנו את הטבלה דלהלן, אשר שתי שורותיה האחרונות הובאו בגוף המאמר:

סך הכול	כהן גדל IV	כהן הגדל III	הכהן גדל II	הכהן הגדל I	
115	38	3	21	95	יהונתן (אלכסנדר ינאי') (76-103)
62	19	-	-	7	יהודה אראיסטובולוס (63-67)
253	9	-	15	229	יהוחנן הורקנוס ב (40-63)
11	6	-	3	2	מתתיהו אנטיגונוס (37-40)
447	72	3	39	333	סך הכול
99.7%	16%	0.7%	9%	74%	באחוזים (בקירוב)

הקיצורים הביבליוגרפיים

- אביגד = נ' אביגד, 'בולה של יהונתן המלך', קדמוניות, 9, 2-3 (1976), עמ' 68-69.
- אבינרי = י' אבינרי, גנזים מגולים, תל-אביב תשכ"ח.
- אגמון-פרוכטמן = מאיה אגמון-פרוכטמן, הידוע והסתום, תל-אביב 1982.
- חול"מ = המילון ההיסטורי ללשון העברית, חומרים למילון - סדרה א, האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשמ"ח (בדפי זיעור).
- טלשיר = ד' טלשיר, 'יהונתן המלך או המלך יהונתן', לשוננו נ"ה (תשנ"א), עמ' 277-280.
- מזר = ב' מזר, הערך 'ירושלים', אנציקלופדיה מקראית, ג, טורים 791-837.
- משורר (1966) = י' משורר, מטבעות היהודים בימי בית שני, תל-אביב 1966.
- משורר (1982) = Y. Meshorer, *Ancient Jewish Coinage*, New York 1982.

Id., 'The Coins of Masada', *Masada I – The Yigael Yadin Excavations 1963–1965 – Final Reports*, Jerusalem 1989, pp. 71–132. = משורר (1989)

מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, תל-אביב תרצ"ו. = סגל

גב"ע צרפתי, מונחי המתמטיקה בספרות המדעית העברית של ימי הבינים, ירושלים תשכ"ט. = צרפתי (תשכ"ט)

הנ"ל, 'דרכי היידוע של הצירוף שם-עצם ושם-תואר בלשון חכמים', בתוך: מ"צ קדרי ואחרים (עורכים), מחקרים בלשון העברית ובספרות התלמודית, רמת-גן תש"ן, עמ' 153–167. = צרפתי (תש"ן)